

ANADOLU VE BALKANLARIN FETHİ SÜRECİNDE TÜRKMEN BOYLARININ HAZAR ÖTESİNDEN TAŞIDIĞI SÖZLÜ KÜLTÜRÜN İŞLEVİ*

Kemal ÜÇÜNCÜ**

ÖZET

*Hazar ötesinden Balkanlar'a kadar uzanan coğrafya-
da Oğuz boyları kurdukları dört büyük imparatorlukla bu coğ-
rafiyanın sosyal ve kültürel alt yapısına kalıcı bir mühür vur-
muşlardır. Türkçe ve Türk sözlü kültür geleneği bu kalıcılığı
sağlayan en önemli unsurlardır. Büyük Selçuklu İmparatorlu-
ğu Oğuz boylarının bu güçlü geleneğinin inşasındaki temel si-
yasî kurumlardan biridir. Bütün Oğuz boylarının yaklaşık ola-
rak altmış yıl aşkın bir süre tek bir siyasal hakimiyet altında
toplama başarısı ile Türk tarihinde müstesna bir yere sahiptir.*

*Bu makalede, genel Türk sözlü kültür geleneği içerisinde
önemli bir yere sahip olan Oğuz Türklerinin sözlü geleneği-
nin tarihsel arka planı ortaya konularak Anadolu ve Balkan-
lar'da siyasal hakimiyetin kurulmasındaki işlevi aydınlatılma-
ya çalışılacaktır.*

Anahtar kelimeler: Sözlü Kültür, Oğuzlar, Balkanlar,
Hazar Ötesi.

* Bu makale II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni'nde sunulan bildiriden
[10-12 Nisan 2006 Kayseri] genişletilerek hazırlanmıştır.

** KTÜ Fen-Edebiyat Fak. TDE. Böl. 61080/TRABZON [EImek: ucuncukemal@yahoo.com]

1. Tarihsel Süreç İçerisinde Oğuz/Türkmen Kavramlarının Şekillenmesi

Oğuz adının yer aldığı en eski kayıt Göktürk yurdunun kuzeyindeki Barlık ırmağı kıyısında 6.-7. yüzyıllardan kalma bir yazıtta yer alır. Bu dönem yazıtlarda 'Altı Oğuz Budun' biçiminde anılan topluluk Oğuzlarla ilgilidir. Orhun yazıtlarında Türk budun dışında 'Tokuz Oğuz budun' anılan topluluk özellikle 7. yüzyılın son çeyreği ile 8. yüzyılın ilk yarısı boyunca Toğla/Tula ırmağı boyunca Göktürlere karşı egemenlik mücadelesi vermişlerdir. Orhun yazıtlarında yirmiyi aşkın yerde Oğuzlardan söz edilir. Oğuz kelimenin kökeni üzerine farklı görüşler vardır. Nemeth Ok+uz (Ok=oymak, z çoğul ekinden oymaklar açıklamasını yaparken D. Sinor aynı kelimeyi Öküz ile ilgili buluyor (Bkz. Sümer, 1992:13; Golden, 2002:169).

Göktürklerin yeniden toparlanması sürecinde [II. Göktürk Devleti'nin kurulma sürecinde] İltiş Kağan'ın buyruğuna giren Oğuzlar bir süre onlarla beraber hareket etti ve Kırgızlar üzerine yürüdüler. Bilge Kağan döneminde (716-734) sık sık ayaklanarak savaştılar. Dokuz Oğuzlardan bu savaşlarda önemli rol oynayan Üç Oğuz boyları Dokuz Tatarlarla işbirliği yaptılar. Yenik düşen Oğuz boyları Çin'e göç ederken yurtlarında kalan Oğuz boyları Uygur, Karluk ve Basmıllarla birleşerek Göktürk egemenliğine karşı savaştılar. Uygurların onları hakimiyet altına alma girişimlerine karşı ayaklandılar.

X. yüzyıldan itibaren Seyhun boylarında görülmeye başlayan Oğuz boylarının Dokuz Oğuzlarla olan irtibatı tartışmalıdır (Sümer, 1992:3-101). İşte bu Seyhun Oğuzları dünya tarihinde son derece mühim roller oynamışlardır. Selçuklu, Osmanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî isimleriyle kurulan dört büyük imparatorluğun Haldun'un deyişiyle kurucu asabiyesi bu boydur.

X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuz ana kütlesinden iki ayrı kopma oldu. Bunlardan birinci kısım Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inerken ikinci kısım ise bir uç şehri olan Cend şehrini tercih etti. Bu birinci kısım Türkler Grek kaynaklarında "Guz" Rus kaynaklarında Torki ya da Torci olarak isimlendirilir.

Cend'de kalan ikinci kısmın başında Kınık boyundan Selçuk adlı bir bey vardı.

Selçuk göç yeri olarak stratejik bir tercih yaparak daha önceki soydaşları gibi Karadeniz'in kuzeyine yönelmedi, savaş gücü ile Hazar ve Bizans engellerini aşamayacağını gerçekçi bir biçimde tespit etti. Diğer yandan bölgede İslâm toplumu ile bir asırdır İslâm ordularında görev yapan Türk askerlerinin başlattığı bir yakınlaşma ve ilişki mevcuttu. Özellikle Harezm ve Gurgan, Oğuzların yoğun ilişkide bulundukları İslâm memleketleri arasında yer alıyordu. Hem içinde bulundukları kültürel atmosfer hem tevarüs ettikleri tarihsel ve dinsel gelenekle İslâmiyet arasındaki yapısal paralellikler onların bu yeni dine kolayca intibak etmelerini sağladı. Bu yöneliş aynı zamanda stratejik ve siyasî bir tercihtir. Böylelikle İslâmiyeti yakından tanıma fırsatı

büldular. Selçuk Bey önderliğinde İslâmiyeti kabul ettiler. İslâmiyeti kabulle birlikte içine girdiği yeni çevrenin desteğini alarak soydaşlarına karşı ele alacağı mücadeleyi cihat haline dönüştürerek, bu mücadeleye yeni bir mana ve mahiyet kazandıracaklardır (Koca, 2002:529-531).

Bilhassa ticarî münasebetler sebebi ile X. yüzyıldan itibaren aralarında yayılmaya başladığını bildiğimiz İslamlığın, XI. yüzyılda Oğuzlardan ezici çoğunluğun dini haline geldiği görülüyor. Bunun sonucunda Oğuzlara Türkmen adı verilmiştir ki bu ad aşağı yukarı iki asır sonra her yerde Oğuzun yerini almış ve Oğuz sözlü destanları ile hatıraları yaşatan ataların adı Türkmenler arasında uzun müddet yaşamıştır.

Kaynakların ortak ifadesine göre bu tarihten itibaren İslâm dünyasında Müslüman olan Oğuzları diğerlerinden ayırt etmek için "Türkmen" denmeye başlandı. Bundan sonra gittikçe yaygınlaşan Türkmen adı XIII. yüzyılda Oğuz adının yerini aldı. Birunî Kitab el-Cemahir de Oğuzlar için Türkmen kelimesini kullanıldığını bunun da 'Türk manend' 'Türke benzeyen' anlamına geldiğini bildirir (Necef-Berdiyev, 2003:29).

Buna karşı Sergey Ağacanov, Peter Golden, Ekner Necef, Ahmet Berdiyev farklı bir yaklaşım öne sürmektedirler: "Türkmen kelimesini Arap müelliflerin tanınması ve kullanması VIII. yüzyıldan sonraki döneme aittir. Türkmen adı yapılan açıklamalar dışında çok erken dönemlerde bilinmekte ve kullanılmaktaydı. VII. ve IX. yüzyıllara ait Çin yıllıklarında kelime 'Tö-kyu Möng' şeklinde görülür. Çince bu telâffuzun Türkçe karşılığı Türk mengü/Türkmen-gü/Türkmen şeklindedir. Bunu VIII. yüzyıla ait Soğd belgeleri de kanıtlamaktadır. Soğdlar kendi bölgelerindeki bir halk için 'Trwkk'm' adını kullanmaktadırlar. Soğdçada Trwkk'-Türk, M'n' ise men anlamına gelir. Bölge ile direkt ilişkisi olan Araplardan daha çok bölgeyi tanıyan ve eskiden beri Türklerle irtibat halinde olan Çin ve Soğd topluluklarının tarifleri daha doğru kabul edilmelidir. Böylece Necef Türk Mengü İl deyimini 'Türkmenlerin Ebedi Ülkesi' şeklinde izah eder (Necef-Berdiyev, 2003:32-34; Bartold, 1963: 550-551; Ağacanov, 2002:117-544).

Selçuk idaresindeki Oğuz topluluğunun İslâmiyeti kabulüyle birlikte Oğuz Yabguluğu ile aralarında (artık Oğuz yabguluğunun siyasî egemenliğini tanımadıklarından yıpratıcı mücadeleler oldu. Bu savaşların birinde Selçuk Tuğrul ve Çağrı beylerin babası olan oğlu Mikaili kaybetti (Koca, 2002: 531-32).

Selçuk komutasındaki Türkmenler bölgedeki Gazneli-Karahanlı-Samanî mücadelesinde hassas bir denge siyaseti takip ettiler. Karahanlı ve Gaznelilerin eş zamanlı olarak yaptıkları askerî harekâta Karahanlıların Maverâünnehir'i Gaznelilerin Horasanı ele geçirmeleri üzerine Türkmenler siyasi açıdan bir kısıp girmiş oldu.

Oğuzların Samanîlerle başlayan ittifakları sonucu Maverâünnehir'e geçişleri, Karahanlılar ile arka arkaya yaptıkları savaşlar neticesinde elde ettikleri

başarılarla hızlanmış Selçuk'un ölümüyle [1007 veya 1009'da 100 yaşında] de bu göç hareketi tamamlanmış, Oğuzlar bütünüyle Maverâünnehir'e inmiş bulunuyorlardı.

Maveraünnehir'deki Karahanlı hakimiyeti Türkmenlere yeni bir açılım yapmaya müsaade etmiyordu. Yapılan girişimler neticesinde Karahanlılarla sağlıklı bir ilişki kuramayacaklarını anlayan Tuğrul ve Çağrı beyler yeni bir arayışa yöneldiler. Buna göre Tuğrul Bey Türkmen boylarını alarak çölün gerisine çekildi. Çağrı Bey ise 30 bin kişilik kuvveti ile Anadolu üzerine bir keşif seferine çıktı. Bu harekatta Sultan Mahmut topraklarının üzerinden aşarak geçti. Bu durum Sultan Mahmut'un prestijini zayıflattı.

İran ülkesini geçerek Azerbaycan'a ulaşan Çağrı Bey burada daha önce gaza ve akın için gelmiş olan Oğuz Türklerinden kendisine katılanlarla gücünü daha da arttırdı. Bundan sonra Van Gölü civarından Anadolu'ya giren Çağrı Bey Gürcü ve Ermeni krallıkları üzerine yürüdü karşısına çıkan kuvvetleri arka arkaya yendi. Bu keşif hareketi Türkmenlere Anadolu'yu tanıma imkanı verdi. Geçici bir süre Harezm'de kalan Türkmenler ardından Horasana geçtiler. Bu bölgede Tuğrul ve Çağrı Beye katılmayan Türkmenler vardı. Bölgeye yerleştikten sonra Türkmenler ard arda Gaznelileri yenilgiye uğratarak hakimiyet alanlarını genişlettiler. 1040 yılındaki Dandanakan zaferinden sonra bölgede 1000 yıl sürecek bir hakimiyetin temelleri atıldı. (Koca, 2002: 535-540).

Müteakiben Tuğrul beyi başlarına hükümdar seçtiler. Böylece yeni devletin [Büyük Selçuklu Devleti'nin] çekirdeği atılmış oldu. Alpaslan zamanına gelinceye kadar Anadolu Kafkaslardan Kuzey Irak'a uzanan bir yay ile Türkmen kitleleri tarafından kuşatılmıştı.

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sultan Alparslan'ın Ani kapısından girerek başlattığı süreç ard arda gelen akınlarla 1071 Malazgirt zaferiyle geri dönülmez bir biçimde perçinlenmiş oldu. Bu safhadan itibaren Malazgirtten itibaren Ahlatşahlar, Saltuklular, Artuklular, Danişmendliler,...ve Türkiye Selçukluları ile anılan devletler kuruldu.

Çinlilerin X. yüzyıl başlarında Moğolistan'a saldırması sonucunda bölgede bir nüfus sıkışması ve asayişsizlik meydana gelir. Oğuzlar Hazar Ural bölgelerine yayılırlar. Karahanlıların 999 yılında Samanoğulları devletine son vermeleriyle artık bütün Türkistan ve Horasan, kısaca Maverâünnehir, Türklerin muhaceretine açık alan haline geliyordu. Böylece bir kısmı bozkırlarda bir kısmı şehirlerde oturan Oğuzlardan Müslüman olanlar, Türkmen adını aldıktan sonra Müslümanlığı kabul etmemiş ırkdaşlarına karşı mücadelelerini sürdürerek onları Karadeniz sahillerindeki Peçeneklerin yanına sürmüş; kendilerinin de X. yy. ortalarına kadar Selçukluları takiple İslâm ülkelerine ve Anadolu'ya muhaceretleri devam etmiştir (Togan, 1970:186).

Anadolu Selçuklu Devleti, İran'da 1040 da kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğundan 35 yıl sonra 1071 Malazgirt zaferini takiben vuku bulan

büyük Türk nüfusunun muhacereti ile 1075 de kurulmuştur (Fırlalı, 1994: 94). Anadolu'daki Türk nüfusu yalnızca X. yüzyılda başlayan akın ve göçler neticesinde oluşmuş değildir. Ön Türk tarihinden itibaren Anadolu daima Türklerin etkinlik sahaları içerisinde olmuş ve bunun tabii bir sonucu olarak bir Türk nüfus tabakası oluşmuştur. Emevi ve Abbasî halifelerine paralı asker olarak çalışan Türkler bu devletin Anadolu sınırlarına öncü olarak yerleştirilmişler ve bir Türk nüfus kolonisi oluşturmuşlardı (Yıldız, 1976:59).

Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alparslan Erzurum'dan İstanbul'a kadar olan bölgenin sorumluluğunu Kutalmış oğlu Süleyman Şaha vermiştir. Altı yıl gibi kısa bir sürede Türk akıncılar İznik'e ulaştı. Anadolu'nun bu kadar kısa zamanda ele geçirilmesinde Anadolu halkının Bizans yönetiminden gördüğü iktisadî ve içtimâî zulümler en önemli sebepler arasındadır. Bu güç şartlar altındaki yerli halkın, kendilerine insanca muamele edileceğini, huzursuzluk çıkarmadıkları takdirde mallarına ve canlarına dokunulmayacağını, tamamen serbest olacaklarını vaat eden Türk fatihlerine karşı daha yakın ve olumlu duygular beslemelerine sebep olmuştur.

İlk göç hareketleriyle Anadolu'ya gelen Müslümanlarla Hristiyanlar arasında hoşgörüyeye dayalı bir saygı ve sevgi ortamı oluşmuştur. Türkler Orta Asya'dan getirdikleri İslâm cilâsı altındaki sevgi ve saygıya dayalı inanışları, misafirperverlikleri, yardımseverlikleri ve çeşitli meslekî hünelerleri en önemlisi taassuptan uzak dervişane yaşayışları Hristiyanların hayranlığına kazanıyordu. Bu arada Türkmen babaları halka hitap ederken, dinî veya kültürel yorumlarını, gerektiğinde onların hoşlarına gidecek bir şekil altında sunmakta hiç tereddüt göstermiyorlardı (Fırlalı, 1994:95-96).

Bu yaşam tarzı XIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Fırlalı bu süre içinde "temelde Sünni-Hanefî, ama tezahürü itibarıyla melâmî tasavvuf ve tarikatların, Ahî ocak ve zaviyelerinin hakim olduğu bir dini hayat teşekkül ettiğini" belirtir (Fırlalı, 1994:117).

Anadolu Selçuklu Devleti I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzettin Keykavus ve özellikle Alaeddin Keykubat zamanında oldukça parlak dönemler yaşamıştır. Alaeddin Keykubatın 45 yaşında zehirlenerek öldürülmesinden sonra yerine liderlikte ve yönetimde kifayetsiz II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiştir. Sultanın yetersizliği ve veziri Sadettin Köpeğin yanlış yönlendirmeleri sonucu devletin ana unsuru Türkmenlerle yönetimin arası açılmış oldu. Devlet Türkmenler üzerine baskı uygulamaya başladı. Dönemin önde gelen kanat ve meslek teşkilatı (Ahi) önderleri Ahi Evren ve Ahi Ahmet hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu siyasî huzursuzluklara iktisadî durumun bozulması ve diğer sosyal etkenler de karışınca kitlesel bir isyanın altyapısı oluşmuş olur.

Bozulmuş bu dirlik ve düzenliği Türkmenler lehine yeniden tesis etmek isteyen Baba İlyas ve en önde gelen halifesi ve müridi Baba İshak müridleri vasıtasıyla geniş ve etkili bir propogandaya girişir. 1240 yılında Türkmenler

Kefersud'da ayaklandılar. İlk başlarda mevzi birtakım başarılar elde ettiyseler de daha sonraları Kırşehir yakınlarındaki Malya ovasında kuşatılan isyancılar mağlup edilip, öldürüldü. A.Yaşar Ocak'a göre; "Babailik ve Babai hareketi bu aşamadan sonra başlamıştır." İsyandan kaçan bu zümreler diğer heterodoks zümrelerle dayanışma içine girerek Babailik hareketini başlatmışlardır. (Ocak, 373-374).

Türkmenler arasında yaygın birtakım dinî inançları ustaca kullanarak bu ayaklanmayı mehdici bir ideoloji etrafında teşkilatlanmayı bilmişlerdir.

Bu isyanın sonucunda Anadolu birliği parçalanmış ve Anadolu büyük yıkım ve ıstıraplara sebep olan Moğol istilasına maruz kalmıştır. Babai hareketini başlatan bu şahsiyetler XV. yüzyıldan itibaren Bektâşîliğin ve Alevîliğin teşekkülüne ortam hazırlayarak ve sosyal tabanını oluşturarak en büyük tarihi rollerini oynamışlardır. Bu zümreyi Türk tarihinde temellendiren olay Baba Resul isyanı ve onun arkasından gelişen Babaî hareketidir.

Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında, Kızılırmak sınır olmak üzere, bunun doğu ve güneyinde bulunan topluluklara "Türkmen" veya aşireti Kızılırmak'ın batısında kalanlara ise Yörük adı verilir. Osmanlı döneminde üç Türkmen bölgesi olmuştur. Birincisi Diyarbakır ve Mardin yöresinde "Bozulmuş Türkmenleri" ikincisi Sivas'ın güneyinde Malatya, Kayseri ve Maraş'a kadar yayılan "Yeni İl Türkmenleri" üçüncüsü Halep, Trabulusşam, Antakya ve Gaziantep'i içine alan "Halep Türkmenleri" (Görkem; 2006:23).

Osmanlı arşiv belgelerine dayanılarak yapılan bir toponomi araştırmasında XVI. yüzyılda Anadolu'da Oğuzların boy adlarını taşıyan 890 kadar köy tespit olunmuştur (Koca, 2002:549).

Oğuz boylarının Anadolu üzerine XI. yüzyılda Anadolu istikametine başlattıkları bu yürüyüş neticesinde Oğuz toplulukları dalgalar halinde bu yeni coğrafyayı iskân etmişlerdir.

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlar'a yönelen Türkler kısa sürede 20 doğu boylamının geçtiği Üsküp'e dayanır. Bu nokta Türklüğün doğudaki en uç noktası olarak kabul edilebilir. Bu coğrafyada tekkeler, hanlar, kervansaraylar, zaviyeler inşa eden Yörükler bölgenin Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında büyük roller oynadılar. Esasen Balkanlardaki Türk varlığı Atilla önderliğinde Hunların Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa'ya kadar olan coğrafyayı kontrol ettikleri döneme kadar dayanır. İkinci olarak Uzların 10. yüzyılın başından itibaren Peçenekleri yerinden sürerek Trakya'ya kadar olan alana indikleri bilinen bir gerçektir. Roma-Bizans ordusu içerisinde askerlik yapan bu Türklük bakiyelerini 1071 de Malzgirt'de görürüz. Oğuzların/Yörüklerin Balkanlara geçişi ile iki grup ikinci bir karşılaşma gerçekleştirmişlerdir.

Bu coğrafyada âşıklık geleneği çok önemli eserler ve üretimler çok geniş bir repertuar oluşturmuştur. Ayrıca etnik yapısı farklı komşu Müslüman ve Hristiyan halkların sözlü kültüründe de kalıcı etkiler bırakmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman dönemi tahrir defterlerinden hareketle Barkan, Rumeli vilayetinde bu tarihlerde 205 tekke ve zaviyenin bulunduğunu belirtir. Yine Barkan aynı yerde derviş zümrelerinin imar, iskan, asayiş ve üretim bakımından bölgeye getirdikleri dinamizmden övgüyle söz eder (Barkan, 1943:297-301).

Osmanlı hakimiyeti ile bu sözlü gelenek akıncılarla serhat boylarına, 33. kuzey enleminin geçtiği Irak'ın kuzeyi hattını takip ederek, Mağrip ocakları vasıtasıyla Kuzey Afrika'ya kadar yayılmıştır.

Oğuz toplumunu doğu ve batı eksenindeki kırıma 1501 yılında Şah İsmail'in Erzincan ve Doğu Anadolu Türkmenleri arkasına alarak başlattığı ileri yürüyüş neticesinde Tebriz'i fethedip hükümdarlığını ilân etmesiyle başlamıştır. Bu tarihten itibaren Şiilik Safevî devletini resmî mezhebi haline gelmesiyle mezhep ekseninde başlayan bölünme ardından siyasî anlaşmazlıkları da beraberinde getirir. Bu tarihten önce Safevî öncesi Orta Asya'nın iletişim dili ve hakim kültürlerinden biri olan Farsçanın ağırlığı düşmeye onun yerinde Türkçe geçmeye başlamıştır.

2. Türkistan'dan Anadolu'ya Taşınan Sözlü Gelenek

Eski çağlarda Türkler arasında cemiyetin bütün fertlerinin katıldığı sığır (umumî sürgün avları), şölen/toy (kurban ziyafetleri) ve yağlar (matem âyinleri) yapılmaktaydı. İslâmiyet öncesi dönemde bu törenlerde önemli görevler yapan, sözlü geleneğin taşıyıcısı ve yeniden yaratıcısı olanlar, Şamanizm inancı çerçevesinde görev ifâ eden şamanlardı.

Şamanların seçilme ve mesleğe kabul törenleri ile âşıkların âşık olarak onaylanmaları arasındaki sıkı benzerlik, eskiden Şamanların, şamanlık görevlerinin yanı sıra âşıklarinkine benzer görevler de üstlendiklerini ortaya koymaktadır. Çünkü, şamanların görevini daha sonraları devam ettiren çalgıcı hikâyecilerin çalıp çıkırmak ve sihirbaz şamanlık görevlerini birlikte yürütmeleri, bunu göstermektedir (Günay; 1992:169-175).

Bu bağlamda Türk milletinin sahip olduğu köklü sözlü kültür geleneğinin biçim ve şekilleri, yeni dinlerin, toplumsal bilgi ve birikimin, etik ve estetik üretimlerin geniş halk kitlelerine yayılmasında büyük bir ustalıklı kullanılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede ozanların yerini dervişler almış ve yeni misyonları 'irşâd ve tebliğe bağlı icra' çerçevesinde şekillenmiştir.

Türkler İslâmiyet'i kabul etmeden önce konar göçer medeniyet anlayışlarının bir tezahürü olarak Çin sınırından tarihî Türkistan coğrafyasını içine alacak şekilde Avrasya arazisini boydan boya katetmiş, bu zaman aralığında söz konusu coğrafyadaki farklı dinlerle karşılaşmış, aslî dini olan Tanrı dininin yanında muhtelif boylar halinde sınırlı da olsa "Budizm, Maniheizm, Şamanizm, Hristiyanlık, Musevilik din ve inanç sistemlerini benimsemişlerdir" (Köprülü; 1996:45).

Bu çerçevede İslâmiyet öncesi Türk kültür dairesinde çok kuvvetli sözlü ve yazılı dinî bir edebiyat vücuda getirilmiştir. Bu dönemden elimizde kalan

en eski örnekler XI. yüzyılda ve daha sonraki yüzyıllarda yazıya geçirilmiş ürünlerdir [Doğu Türkistan'da Maniheizm ve Budist Uygur kültür çevresinde yaratılmış olanlar] (Tekin; 1986:7). Buda'nın hayatını ve menkabelerini anlatan Çatikler, Burkancı vaazlar (sudurlar) bu kadroya giren eserlerdir (Büyük Türk Klâsikleri; C. I, 79-85).

İslâmiyet öncesi bu farklı inanç sistemleri kitlesel bir kabul görmemiş ancak belli kent muhitlerinde (yerleşik ortamlarda) tesirini göstermiştir. "Bu dönemde şairlik, sihirbazlık, falcılık, hekimlik gibi görevleri de icra eden ozanlar oba oba dolaşarak eski kahramanların menkıbelerini terennüm ederler, sığır denilen millî av âyinlerinde, şölen denilen umumî ziyafetlerde, yağ denilen matem merasimlerinde destan ve türküler söylerlerdi" (Köprülü; 1981:11-243).

Türk sözlü kültürünün ekolojisi işte bu konar göçer dönemin derin izlerini taşır. Bu durum aynı zamanda coğrafyanın dayattığı bir zorunluluktur. Bu süreç "hareketli esnek merkezî Türk devlet yapısının" medeniyet felsefesinin biçimlendiği tarihsel bir süreçtir (Yıldırım; 2000:329). Yazılı ve yerleşik medeniyet kategorisinin paradigmaları ile bu çerçeveyi anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmak beyhudedir.

Ozanlar hakkında en eski bilgiler Lâtin kaynaklarında (özellikle Priscus) mevcuttur. Atilla'nın ordusunda bu geleneği icra eden ozanların ve onu vecd içinde dinleyen bir dinleyici topluluğunun olduğu bildirilmektedir (Köprülü; 1989:157-158).

Bu tanıklık bize ozanların eski Türk kültüründe toplum ve idareciler katında sevgi ve saygı duyulan yüksek bir mevki olduğunu göstermektedir. Ozanlar toplum ve idare arasında bir nevi iletişim kuran kanallar durumundadır. Boyun sözlü hafızasını taşıyıp yeni kuşaklara aktarırken bir anlamıyla 'irşad ve tebliğ' işlevini yerine getirmekteydiler.

Orta Avrupa milletlerinin destan ve efsanelerinde yer alan Atilla çağı, bugünkü Avrupa milletlerinin şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Bozkır kültürü şüphesiz bu devrede bütün Avrupa kültürlerini derinden tesiri altında bırakmıştır (Németh; 1966:122). Daha sonraki yüzyıllarda ordu şairi olarak varlıklarını devam ettiren bu ozanlar birbirleriyle karşılıklı türküler söyleyerek savaşa gitmişlerdir... Bu şiirleri türkülerini ağıtları yakanlar, yaratanlar, icra edenler şüphesiz Türk sözlü gelenek şiir sanatının temsilcileri idi (Yıldırım; 1986:444).

Tarihsel seyrini kısa bir biçimde özetlediğimiz bu yazı öncesi dönemde toplumun yatay ve dikey katmanları arsında "oba" ekseninde bir iletişim modelinin hakim olduğunu görmekteyiz. Bu sözel dönemde iletişim modelini 1- Korkut Tipi İletişim Odakları 2- Alp Ozan Tipi İletişim Odakları 3- Gezgin Ozan Tipi Odaklar 4- Tacir Tipi Odaklar oluşturur. Korkut Tipi İletişim Odakları bilgi ve hikmetin taşıyıcı ve üreticileri, Alp Ozan Tipi Odaklar askerlik bilgi ve teorisinin, pratiğinin aktarıcı, taşıyıcı ve icracıları, Gezgin

Ozanlar boyun farklı kesimlerinin görüşlerini, tacirler ise uzun mesafeler arasındaki bilgi, görgü ve haber iletimini sağlayan işlevleri yerine getirirler (Yıldırım; 2000:75-122).

Öncelikle 921 yılında Volga İtil Bulgarları ardından 960 yılında Karahanlıların İslâmiyeti kabul etmesiyle beraber Türk boyları gittikçe artan bir hızla İslâmiyet'e girmeye başlamışlardır. Din değiştirme hadisesi ile beraber Türkler farklı bir medeniyet dairesine girmeye başlamıştır. Bunun tabii bir sonucu olarak yeni dinin kavram, kurum ve değerlerini aktarırken eski inanç ve geleneklerini de tamamen bırakmamış yeni dini içerisinde zaman zaman eklektik, zaman zaman sentezci bir anlayışla muhafaza etmişlerdir.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikleri sırada yerleşik kent merkezlerine sahip olmaları yanında konar-göçer medeniyetlerinin bir icabı olarak büyük ölçüde kentlerden uzak geniş bozkırlarda yaşamaktaydılar. Bu yaşantının tabii bir neticesi olarak geniş halk kitleleri yeni dinin icaplarını sözlü kültür yöntem ve kanalları çerçevesinde öğrenmeye başlamışlardır. Türkler ilâhiler okuyan, Allah rızası için halka birçok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadet yollarını gösteren dervişleri eskiden dinî bir kutsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine inanıyorlardı. Bu suretle eski ozanların yerini ata veya bab ünvanlı birtakım dervişler almıştı. İslâmiyet'i kabul etmiş olan ozanlar piri Korkut Ata işte bunlardan kalmış bir hatırayı yaşıtıyordu (Köprülü; 1981:19).

Türklerin İslâmiyet'e girdiği X. yüzyıldan Ahmed Yesevî'nin tarikatını kurumsallaştırdığı XII. yüzyılın ortasına kadar geçen kısa sürede Türkistan havâlisinde kuvvetli bir İslâmî kültür oluşmuş durumdaydı. Ahmed Yesevî'nin tarikatını sistemleştirmeye başladığı XII. yüzyıldan itibaren Ahmed Yesevî ile beraber 'irşada bağlı icrâ' geleneği kuvvetli bir ivme kazanmıştır. Yesevî, İslâm ilimlerini ve İran edebiyatını pek iyi bilmekle beraber müridlerine dervişlik adabını telkin için, anlayabilecekleri bir dil ile hitap etmek mecburiyetinde kalmış ve Türklerin halk edebiyatından aldığı nazım şekillerini kullanarak hece ölçüsüyle oldukça basit bir dille sofiyane manzumeler yazmıştır. Bunlara alelade şiirlerden ayırt etmek için hikmet derlerdi... Sanat endişesine tamamiyle yabancı ve lirizmden mahrum olan ve sadece propaganda gayesi takip eden bu hikmetler yalnız bozkırlarda değil, Yesevîliğin bütün intişar sahalarında süratle yayılmıştır. İslâmiyeti şeklen kabul etmiş bozkır göçebeleri arasında tasavvuf propogandası maksadıyla yazılan şeyler başka türlü olamazdı (Köprülü; 1989:463-471).

Anadolu'da tekkelerin ve çeşitli tarikat kollarının kurulup gelişmesiyle Tekke Edebiyatı da yeni bir gelişme ve zenginleşme zeminine kavuşmuştur. Kalabalık halk kitlelerine hitap eden tekkelerde yetişen şairler, Türk halkına sade ve güzel bir dille şiir ve ilâhiler söylemeğe başlamışlardır. Böylece Anadolu'da tarikat şairleri vasıtasıyla zengin ve kuvvetli bir tasavvuf edebiyatı kurulmuştur (Banarlı; 1976:285).

Bu yeni edebiyatın ana eksenini İslâm dinî ve tasavvufu oluşturmaktadır. Karmaşık kitabî bilgiler halkın anlayabileceği bir üslûp ve imgelerle bu şairler tarafından anlatılmaya başlanmıştır. “Kadrosunda divan şairleri ile birlikte saz şairleri de bulunan bu edebiyat, Halk edebiyatı ile Divan edebiyatı arasında bu iki edebiyatı birbirine yaklaştıran, her iki edebiyatın hitap ettiği zümreleri birleştiren bir edebiyat köprüsü işlevini görmektedir” (Banarlı; 1976:216).

Türk Tekke Edebiyatı vezin, kafiye, anlatım şekli, dil ve üslûp özellikleri bakımından İslâmiyet öncesi Türk edebiyatının tesirinde kalmış, İslâm dininin kabulünden sonra da yeni bir ruh ve düşünce zenginliği kazanmıştır. Biçimsel olarak tarihsel arka plânında zengin bir gelenek mevcuttur. Tarihsel Türk tefekkür geleneğinin metaforları bu yeni bağlam içerisinde ihtiyaca göre yeniden biçimlendirilmiştir.

Türkler İslâmiyeti kabul etmekle yeni bir medeniyet dairesine katıldılar. Yeni dinin terminolojisi ve teolojisi Türk kültürüne birçok bakımdan eklenilecek bir sosyal dokuya sahipti. İslâmiyet’le gelen kurum, değer ve normlar (üstyapı kurumları) Türk sözlü kültürünü estetik, kavramsal ve kuramsal açıdan yeniden şekillendirmeye başlamıştır.

Türk Tekke Edebiyatı içerisinde Alevî-Bektâşî Tavır, “bütün özellikleri ile Yunus Emre’yi kaynak edinmiş ve onun etkisiyle doğmuş bir halk edebiyatımızdır” (Gölpınarlı; 1968; 362).

Tekkeler, Zaviyeler, Kervansaraylar, Medrese ve camiler, Oğuz sözlü kültürünün aktarım ve icra mekanları olagelmıştır. Beylikler dönemi Anadolu’su imar ve inşa faaliyetlerinin yanında sözlü ve yazılı edebi geleneğin gelişmesine de yardımcı olmuştur. Yerel Oğuz beyleri çok sayıda sanatçının himayesini sağlamıştır. Bu konak ve mekanlar icra mekanları olmuştur.

Türkmen Ozan ve Âşıkları ile Hazar kıyılarından taşınan Oğuznamecilik geleneği, bu yeni coğrafyaya hemen intibak etmiştir. Hatırası zayıflayan uzak kahramanlık menkıbeleri bu yeni coğrafyayı vatanlaştırmada önemli hizmetler görmüştür. Kitab-ı Dede Korkut coğrafyası bunun en önemli tanığıdır. Geleneksel alplık ideolojisi yeni din ve kültürün sağladığı dinamizmle bu yeni dönemi değiştirip dönüştürerek gelecek kuşaklara aktarmıştır. Asya’dan taşıdığı İslâmlık öncesi dinî tecrübe ve epik yapıyı Menakıbnâme literatürü içerisinde yeniden üretmişlerdir.

3. Sonuç

Türkmen sözlü geleneği XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin geçirdiği değişim ve dönüşüm aşamasında, Türk kültür geleneğinin kurucu ilksel formlarının korunduğu bir depo işlevi görmüştür. Arapça ve Farsça’nın edebiyat ve kültür formlarına hakim olmasına paralel Türkmen sözlü geleneği kendi geleneksel iletişim kanallarıyla Türkçe’nin canlılığını ve dinamizmini sürdürmeye yardımcı olmuştur. Özellikle XV. yüzyıldan itibaren Anadolu ta-

rikat ve tekke çevrelerinde üretilen vilayetnâmeler ve dinî destanlara baktığımızda inşa tarzının yanında popüler de olsa Türkçe bir nesir üslubuna şahit oluruz. (Hacı Bektaş V. Otman Baba, Demir Baba, Akyazılı Sultan vb).

Yesevî ocağında yanmaya başlayan meşale Erdebil, Hacıbektaş, Karacaahmet; Elmalı; Dimetoka, Bursa gibi manevî merkezlerin öncülük ve desteğiyle bilinçli bir aksiyonla bütün Türklük coğrafyasını aydınlatmıştır. Bu bilinç ve kararlılık Türk kültürünü ve Türkçeyi bu topraklara naksetmiştir.

Ceyhun'dan Üsküp'e kadar uzanan coğrafyada Oğuz boyları kurdukları dört büyük imparatorlukla bu coğrafyanın sosyal ve kültürel altyapısına kalıcı bir mühür vurmuşlardır. Türkçe ve Türk sözlü kültür geleneği bu kalıcılığı sağlayan en önemli unsurlardır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Oğuz boylarının bu güçlü geleneğinin inşasında en önemli kurumlardan biridir. Bütün Oğuz boylarının yaklaşık olarak altmış yılı aşkın bir süre tek bir siyasal hakimiyet altında toplama başarısını sağlayabilen ilk ve tek örnek olmak özelliğiyle Türk tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Türk devlet geleneğinin eşsiz imbiğinden süzmüş bir strateji dehasıyla Anadolu'da tutunmak için Kafkasya ve Irak'ın kuzeyini ve Suriye'yi kontrol etmenin siyasî gerekliliği o günden bugüne en eşsiz perspektiftir. Bugünlerde bu stratejik deha daha net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu siyasal hakimiyet sayesinde ki halâ Kafkasya'dan Irak'ın kuzeyine, kuzey Suriye'ye oradan İran içlerine ulaşan geniş coğrafyada ortak bir geleneğin ürünleri farklı icra ortamlarında hayatîyetlerini ve ortak duygudaşlık temelini muhafaza edebilmektedirler.

KAYNAKÇA

Ağacanov, Sergey (2002) *Oğuzlar* (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul, Selenge Yay.

Banarlı, Nihat Sami (1976). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I, İstanbul, MEB Yay.

Barkan, Ö.Lütfü (1943). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstilâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri, *Vakıflar Dergisi*, C.II, s. 297-304.

Bartold, V.V. (1963). Soçineniya t. I-II, Moskva.

Büyük Türk Klâsikleri (1985), C. I, İstanbul, Ötüken Yay.

Fırlalı, Ethem Ruhi (1994), *Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik*, İstanbul, Selçuk Yay.

Golden Peter B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay), Ankara, Karam Yay.

Gölpınarlı, Abdulkaki (1968), "Alevî-Bektâşî Halk Edebiyatı", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı*, S. 207, s. 362.

Görkem, İsmail (2006), *Yeni Bilgiler Işığında Dadaloğlu*, Ankara, E Yay.

Koca, Salim (2002). "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya Oğuzlar (Türkmenler), *Türkler*, C. IV, s. 529-573.

Köprülü, Mehmet Fuat (1980). *Edebiyat Araştırmaları* (3.bsk), İstanbul, Ötüken Yay., s. 157-158.

----- (1981), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (4.bsk), Ankara, DİB Yay. s. 11-243.

----- (1996), *Anadolu'da İslâmiyet* (Yay. Haz. Mehmet Kanar), İstanbul, İnsan Yay.

Necef N. Ekber-Berdiyev A. Anna (2003), *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kak-nüs Yay.

Ocak, A.Yaşar (1996), *Babailer İsyanı*, (2.bsk.) İstanbul.

Sümer, Faruk (1992), *Oğuzlar*, İstanbul, TDAV Yay.

TDVİA, "Babailik Maddesi", C. 4, s. 373-374.

Togan, Z.Velidi (1970), *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul, Enderun Yay.

Yıldırım, Dursun (1986). "Orta Asya'dan Urumuneli'ne Türk Sözlü Şiir Sanatının Yayılması Üzerine", *Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara, KBY, 1986, s. 444.

----- (2000), "Tarihî Süreç İçinde İletişim Odakları; Ağları ve İşlevleri" [XIII. - XX. Yüzyıllar Arası Türkiye'si], *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 10.

Yıldız, Hakkı Dursun (1976), *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul.